

Horváth Balázs

A miseorációk kutatása

Módszertan és előzetes eredmények*

Tanulmányom szűkebb témáját a misekönyörgések adják, vagyis a mise alatt a pap által mondott–recitált imák. Ezek alkotják a latin liturgia euchológiai vagy szakramentáriumi rétegét. Jellemző műfajaik a kollekta, a szekréta, a prefáció, a posztkommúnió, a nagyböjti szuperpopulum-könyörgések, de más orációk is tartoznak ide. Ezek a római liturgia legfontosabb nem biblikus eredetű szövegei, stílusuk az antik pogány római imanyelvben gyökerezik, a korpusz nagy részének keletkezési ideje is a késő antikvitás vagy a kora középkor idejére tehető. Legfontosabb hordozóik eleinte az ún. szakramentáriumok, majd később az olvasmányokkal és énektételekkel kiegészült misszálék.

A XX. században sorra jelentek meg alapvető liturgiátörténeti munkák, szövegkiadások, mutatók a legkorábbi szakramentáriumokról.¹ E kutatások elsődlegese jellemzője a genetikus szemlélet, azaz a szórványosan fönmaradt, legkorábbi forrásokból vezették le a későbbi forrásokat a klasszikus szövegkritika elvei alapján, illetve ugyanezen elvek alapján próbálták meg rekonstruálni a mára elveszett archetípusokat, így az eredeti gregorián, illetve gelazián szakramentáriumot. Más részről ezeket a kutatásokat erős Róma-központúság

Horváth Balázs (Zalaegerszeg) latin filológus, liturgiátörténész, az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója és az MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

* A szerző az MTA–ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport tagja. A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP–19–3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ A legjelentősebb szövegkiadások: D. Hans LIETZMANN: *Das Sacramentarium Gregorianum. Nach dem aachener Urexemplar*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1921¹, 1967² (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 3); Kunibert MOHLBERG — Anton BAUMSTARK (ed.): *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D 47, fol. 11r–100r)*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1927¹, 1972². (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 11–12, 28); Leo Cunibert MOHLBERG — Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN (ed.): *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*. Casa Editrice Herder, Roma 1994 (Rerum Ecclesiasticarum Documenta—Series Maior—Fontes); Antoni HÄNGGI — Alfons SCHÖNHERR (ed.): *Sacramentarium Rhenaugense*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg 1970 (Spicilegium Friburgense 15); Jean DESHUSSES (ed.): *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Éditions Universitaires Fribourg Suisse, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28); Gregor RICHTER — Albert SCHÖNFELDER (ed.): *Sacramentarium Fuldense saeculi X*. Henry Bradshaw Society, London 1977; A. DUMAS (ed.): *Liber sacramentorum Gellonensis*. Brepols, Turnholt 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159); O. HEIMING (ed.): *Liber sacramentorum Augustodunensis*. Brepols, Turnholt 1984. (Corpus Christianorum Series Latina 159B); Patrick SAINT-ROCH (ed.): *Liber sacramentorum Engolismensis. Manuscrit B. N. Lat. 816. Le sacramentaire gélasien d'Angoulême*. Brepols, Turnhout, 1987. (Corpus Christianorum Series Latina 159C)

jellemezte, amely a korabeli helyzet visszavetítése volt egy olyan korra, amelyben a liturgia még nem lehetett olyan egységes, mint amilyenné újkorra vált. Róma rítusa alatt itt a kuriális úzust, azaz a pápai udvar gyakorlatát értjük, és nem az egész latin Nyugaton elterjedt „római” rítust. Az alábbiakban Cyrille Vogel összefoglaló munkája alapján röviden ismertetjük a római szakramentárium fejlődéséről általánosan elfogadott elméletet.²

A római szakramentáriumok fejlődése

A legősibb gelazián szakramentárium a valószínűleg 750 körül másolt *Ó-Gelasianum*, amely egy római tituláris („plébániai”) szerkönyv frank másolata. Fő jellegzetessége, hogy az időszaki ciklus (temporále) és a szentekről szóló rész (szanktorále) teljesen el van különítve, illetve, hogy minden mise-készletben öt könyörgés található: két kollektá, majd a szekréta, a posztkommúnió és egy hívekre mondott áldás (szuperpopulum). A könyv őse kétségtelenül római, de biztosan nem tulajdonítható Gelasius pápának. Valószínűleg a VII. század második felében állították össze, és talán zarándokok vagy bencés szerzetesek révén kerül Rómából Galliába még a VII–VIII. század fordulóján. Az *Ó-Gelasianum* frank átdolgozása az ún. *Frank Gelasianum*. Ezt a szakramentáriumot valószínűleg 750–770 között állították össze bencések Galliában. Jellemző rá, hogy számos gallikán elemet tartalmaz. Szerkezetében az alább tárgyalandó gregorián szakramentáriumra emlékeztet, hiszen az időszaki és a szentekről szóló rész egyetlen ciklust alkot benne, azonban az *Ó-Gelasianum*-hoz hasonlóan egy miséhez ebben is öt könyörgés tartozik.

A gregorián szakramentáriumokat a pápai bazilikákban használták, ősüket valószínűleg I. Honorius pápa (625–638) alatt állították össze, majd fokozatosan bővítették. Szerkezeti jellegzetességük, hogy a szanktorále és a temporále egyetlen, folyamatos ciklusba vannak szerkesztve, valamint hogy csak három könyörgést írnak elő a miséhez: kollektát, szekrétát és posztkommúniót. Nagy Károly (768–814) —talán további romanizálási és egységesítő szándékkal— I. Adorján pápától (772–795) egy nem-kevert (*immixtum*) gregorián szakramentáriumot kért, minden bizonnyal azért, hogy legyen egy hiteles, toldalékoktól mentes római szakramentárium, amely mintául szolgálhat a frank liturgikus könyvekhez. Ezt a könyvet tartjuk számon a *Hadrianum* néven, de egészében csak egy frank másolatban maradt fenn, későbbi példányai mind átdolgozások. A kódexet az aacheni királyi palotában helyezték el, és ez lett az a mintakiadás amelyből a későbbi másolatokat készítették, erről tanúskodik a másolatok címfelirata is: *Hic sacramentorum de circulo anni exposito a sancto Gregorio papa Romano editum ex authentico libro bibliothecae cubiculi scriptum*.³

² Cyrille VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Pastoral Press, Portland—Oregon 1986. 61–106.

³ DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien* (ld. 1. jz.) 85. Helyesen: *sacramentarium ... expositum*.

Ezt a szakramentáriumot egészítette ki Aniane-i Szent Benedek (meghalt 821-ben) korábbi frank anyagokkal, az ún. *Supplementum*-mal, ezenfölül pedig „kijavította” a *Hadrianum* hibáit. A *Hadrianum* + *Supplementum* eleinte különválasztva, majd később egybeszerkesztve hagyományozódott. Bár nem szorította ki egyből a gelazián szakramentáriumokat, de egyre inkább elterjedt, majd ez lett az a mérvadó szerkönyv, amely előbb a Frank Birodalomban, majd a német területeken uralkodóvá vált, később pedig, a X. század második felében, az Otto-dinasztia idején e könyv leszármazottai (az ún. X. századi *Gelasiano-Gregorianum*-ok) kerültek vissza Rómába, hogy ott a római misekönyv alapjául szolgáljanak, és általa egész Európában elterjedjenek.

A korábbi kutatások kritikája

Sokatmondó tény, hogy az eredeti római, gregorián és gelazián szakramentáriumok kizárólag későbbi, frank másolatokban vagy még inkább átdolgozásokban maradtak fenn, az eredeti könyvek archetípusát kizárólag ezek alapján rekonstruálták. A szerkezetükben és tételkészletükben is eltérő könyvekről próbálták lefejtani az utólagos hozzátoldásokat, és helyreállítani az „eredeti” könyvet, amely talán sohasem létezett ebben a formában.⁴

További és komolyabb problémát jelent, hogy ezeknek a másolt és átdolgozott kódexeknek a származása és keletkezési ideje a legtöbb esetben bizonytalan. A kutatók nem liturgikai érvek alapján határozták meg az eredetüket, hanem számos egyéb — olykor kétes meggyőző erejű — kodikológiai, paleográfiai, történeti és heortológiai szempontot vettek figyelembe.⁵ A kevés és szórva nyosan fennmaradt forrás, valamint az egykorú összehasonlító anyag ezzel járó hiánya szinte lehetetlenné teszi a könyvek úzusának, liturgikus hovatarozásának megállapítását. Ezen pedig a könyvek általános önmeghatározása és szerkezete sem segít. A Nagy Károly által Rómából kért, majd megérkezése után az aacheni palotában őrzött és hitelesnek tartott gregorián szakramentá-

⁴ Hasonló módszertani alapon Henry Parkes erős kritikával illette az ún. német-római pontifikále (*Pontificale Romano-Germanicum*, röviden: *PRG*) archetípusának rekonstrukcióját. A *PRG mint típus* természetesen létezik és jól elkülöníthető a korábbi püspöki szerkönyvektől, de ez sokkal inkább a germán liturgikus táj misén és zsolozsmán kívüli rítusait és sajátos könyvszerkesztési módját jelenti, semmint egy adott térben és időben összeállított könyv genetikusszármazásait. Lásd erről: Henry PARKES: *The Making of Liturgy in the Ottonian Church*. Cambridge University Press, Cambridge 2015; Henry PARKES: „Questioning the Authority of Vogel and Elze’s Pontificale Romano-Germanique”, in Helen GITTOS — Sarah HAMILTON (eds.): *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*. Ashgate Publishing Limited, Farnham 2015. 75–101. A *PRG* kiadása: Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE (ed.): *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)

⁵ Az ezredforduló előtt fennmaradt szakramentáriumok rövid kodikológiai leírását, lehetséges másolásuk helyét és idejét, valamint tartalmuk összefoglalását lásd: VOGEL: *Medieval Liturgy* (ld. 2. jz.) 65–102; Klaus GAMBER: *Codices liturgici Latini antiquiores*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Freiburg 1968. (Spicilegium Friburgensis Subsidia 1).

rium (*Hadrianum*) címe például több eltérő tartalmú szakramentáriumban is megtalálható.⁶ A címnek sokkal inkább hitelesítő, autoritást alátámasztó szerepe lehetett, semmint hogy a másolópéldánnyal való tényleges kapcsolatról tudósított volna.⁷

Hasonló keveredést látunk a könyvek szerkezetében is. A gregorián vonásnak tartott kevert (temporále–szanktorále) szerkesztés megtalálható gelazián szakramentáriumokban is, és fordítva: egymás után következő, elválasztott temporálét és szanktorálét találhatunk gregorián könyvben is.

A legnagyobb probléma mégis az, hogy ez a Róma-központú megközelítés legfeljebb a Róma-városi, kuriális úzus kialakulására adna magyarázatot. Ez azonban mire elnyeri klasszikus állapotát az érett középkorra (legkorábban a XII. századra), addigra az egyházmegyes úzusok legnagyobb része már megszilárdult és messze maga mögött hagyta formatív periódusát, azaz azt az időszakot, amikor jellegzetes vonásai megszilárdultak.

Új irányok: a Missalia-projektől és az USUARIUM adatbázisig

Kutatásunk első fázisa, a *Missalia-projekt* célja egy teljes Európát lefedő *tipológiai háló* felállítása volt az általunk *fordított kronológiának* nevezett elv alapján. Munkahipotézisünk az, hogy a liturgia konzervatív volta miatt a római rítus *úzusai* (azaz helyi változatai)⁸ minden történeti változás ellenére folytonosak, számos jellegzetességüket tartósan megőrzik, ezért összehasonlító elemzésünk kiindulópontját az úzusok kései, érett formái alkotják, a források közül pedig előnyben részesítjük a liturgikus ősnymtatványokat és antikvákat. Ezeknek számos előnye van: (1) A könyvek identitása biztos, hiszen önmagukról mondják meg, hogy milyen úzushoz tartoznak. (2) Reprezentatív és normatív források, általában gondos szerkesztőmunka eredményei. (3) Nagy mennyiségben állnak rendelkezésünkre, az esetleges hiányok más könyvekből pótolhatók. Az így kialakuló *tipológiai háló* egy nem teljes, de földrajzilag és intézményileg

⁶ Például két X. századi regensburgi szakramentáriumban alig eltérő szövegváltozatban: *Liber sacramentorum de circulo anni expositus a sancto Gregorio papa Romano editus ex authentico (libro) bibliothecae cubiculi scriptus*. Klaus GAMBER — Sieghild REHLE (ed.): *Das Sakramentar-pontifikale des Bischofs Wolfgang von Regensburg (Verona, Bibl. Cap., Cod. LXXXVII)*. Kommissionsverlag Friedrich Pustet, Regensburg 1985. (Textus patristici et liturgici quos edidit Institutum Liturgicum Ratisbonense 15.) 44.; és *Sacramentarium Rocca*. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3806. 11^v.

⁷ Ahogyan a *Frank Gelasianum* is megtartotta a Róma-városi úzusra utaló címét, holott erős frank átdolgozáson ment keresztül: *Incipit liber sacramentorum Romanae aecclesiae ordinis anni circuli*. DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* (ld. 1. jz.) 7.

⁸ Az rítus és úzus terminusok bővebb kifejtéséhez és használatához lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „The Use of Esztergom (Ritus Strigoniensis)”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. IX–XV; és UŐ: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes — BUZINKAY Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger 2014. 91–105.

arányos, reprezentatív „pillanatkép” Európa úzusairól a XV–XVI. század fordulójára körül. Ezzel vehetjük majd össze a megfelelő úzusok korábbi könyveit kontrollforrásként, így megállapíthatjuk, hogy az adott hagyomány folytonos-e önmagával, és ha nem, akkor mikor és minek a hatására változtatott a liturgikus gyakorlaton.⁹

A munka két fő szakaszban zajlott: először a miseliturgia temporális tételkészletéről készültek úgynevezett *konspektusok*, azaz tételjegyzékek eddig több mint 150 egyházmegye, illetve szerzetesrend forrásai alapján.¹⁰ A forrásgyűjtés a mai Spanyolország, Franciaország, Németország, Svájc, Dánia és Lengyelország esetében csaknem minden egyházmegyére kiterjed, a többi területen (Skandinávia, Nagy-Britannia, Itália, Dalmácia, Cseh- és Magyarország) eltérő történelmi adottságok és a forráshiány az okai a kisebb lefedettségnek. Az adatbevitelt Földvály Miklós István, Horváth Balázs, Paulus Frigyes, Kátai Katalin, Orbán Csaba Frigyes, Sabo Katalin, Mátray Lelle Mária, Mihálykó Ágnes, Rudolf Krisztina és Simon Gergely végezte. Egy konspektus átlagosan másfélezernél is több tételt tartalmaz, ezek rétegek szerinti rendszerezése és feldolgozása képezte a projekt második részét: az énektételek feldolgozását Stamler Ábel, az olvasmányokét Paulus Frigyes, a könyörgéseket Horváth Balázs végezte.

Az egyes könyvekből készült konspektusok az USUARIUM honlapon, az adott könyv céduláján a *Conspectus* fül alól érhetők el.¹¹ A feldolgozott anyagot két megközelítésből kutathatjuk: az asszignáció szerinti keresés (azaz hogy egy adott liturgikus szerepben milyen tételek fordulhatnak elő) a további fejlesztésekig csak URL alapján lehetséges, a feldolgozott tételek előfordulásai viszont már most kényelmesen lekérdezhetők a *Texts* menüpont alatt.¹² Az incipit kiválasztása után a tétel cédulájához jutunk, ahol megtalálható annak műfaja, hivatkozási száma Jean Deshusses konkordanciája alapján, valamint a tétel teljes szövege.¹³ A teljes szöveg valamiféle *textus receptus*-t tükröz: nem volt

⁹ A módszertanról és a terminusokról [tipológiai háló (*typological grid*), fordított kronológia (*inverse chronology*), formatív periódus (*formative period*) és a később előkerülő változékonysági tartomány (*range of diversity*)] bővebben lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása II.”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 115–120; és UÓ: „Regensburg and Hungary. Methodological Outlines of a Liturgical Interaction”, in Harald BUCHINGER — Sabine REICHERT (szerk.): *Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne*. Schnell und Steiner, Regensburg. (Forum Mittelalter-Studien 16) (megjelenés alatt)

¹⁰ Az eddig feldolgozott források teljes listáját és könyvészeti leírását lásd: <https://usuarium.elte.hu/indexlabel/20/view>. A forrásgyűjteményről és gyűjtés elveiről részletesen lásd: FÖLDVÁRY Miklós István: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”, *Magyar Egyházzene* XXI (2014) 101–111.

¹¹ *USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period* (szerk. FÖLDVÁRY Miklós István és mások). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Liturgiátörténeti Kutatócsoport. Budapest 2015-től. usuarium.elte.hu, „Sources”.

¹² usuarium.elte.hu, „Texts”

¹³ Jean DESHUSSES — Benoît DARRAGON: *Concordances et tableaux pour l'étude des grands sacramentaires. Tome 1, Concordance des pièces*. Éditions Universitaires Fribourg Suisse, Fribourg 1982.

célunk a filológiai eltéréseket egyenként rögzíteni, de az oldalszám alapján az eredeti forrásokban bárki megtalálhatja a szövegváltozatokat.

A tételkészlet variálódása, asszignáció, műfajingadozás

A tételek rendszerezése és feldolgozása során legfontosabb megfigyelésünk az volt, hogy az euchológiai réteg sokkal változatosabbnak bizonyul, mint azt az előzetes elgondolásaink alapján vártuk volna. Az úzusok nagyobbik hányada egyáltalán nem felel meg az érett középkor római-kuriális szakramentáriumi rétegének. Ez a változatosság több ponton megnyilvánul:

(1) Magának a tételkészletnek a változatosságában: ez mindjárt a tételfeldolgozás kezdetén nyilvánvalóvá vált, hiszen számos olyan imát találtunk, amelynek nem tudunk referenciaszámot adni Deshusses konkordanciajegyzéke alapján. Ez azt jelentette, hogy a tétel nem szerepel a korai gregorián és gelazián szakramentáriumok egyikében sem. A *Corpus Orationum* összkiadása már jóval több és későbbi anyagot is tartalmaz, de így is akadt számos olyan tétel, amely az utóbbi gyűjteményben sem szerepel. Ezek az egyedi tételek származhatnak mára elveszett korai szakramentáriumokból, de az is valószínűsíthető, hogy az euchológiai réteg produktív korszaka nem zárult le teljesen és az érett középkorban is születtek új tételek. Ahogyan a frissen bevezetett ünnepekhez gyakran írtak az énektételek mellé új könyörgéseket is, úgy az egyházi év már meglévő propriumait is lecserélhették olykor, még ha ez ritka jelenségnek számított is.

(2) Ahogyan várható volt, általánosságban a réteg legkevésbé változékony műfajának a kollektá bizonyult, míg a szekréta és a posztkommúnió már nagyobb változékonytságot mutat, a leginkább szórt műfaj pedig a nagyböjti szuperpopulum-könyörgéseké, illetve ide tartoznak a vigíliamisék próféciaik előtti orációi. Első adatbevitelünk során a prefációkat nem rögzítettük, de az újabban készülő adatsoroknak már részei lesznek ezek is. Az eddig kibővített és újonnan bevitt anyag ismeretében a prefációk esetében is mind a tételkészlet, mind az asszignáció esetében nagyobb változékonytsággal kell számolnunk, mielőtt megszilárdul az újkorra általánosan ismert sorozat.

(3) Nem várt eredmény volt az erős műfaji ingadozás megfigyelése. Míg az olvasmányok esetében a bibliai szöveg, az énektételek esetében pedig a dal-

(Spicilegii Friburgensis Subsidia 9) A jövőben referenciám bővülni fog a bővebb forrásanyagra építő, így több tételt tartalmazó *Corpus Orationum* számaival. Sajnos ez a gyűjtemény sem foglalkozik a XIII. század utáni forrásokkal, azonban a nagyobb gondot az okozza, hogy a földolgozott anyagból is kihagyja a vigíliamisék próféciaik előtti orációit és az egyházi év rendkívüli ordóinak könyörgéseit, holott ezek a tételek már a legkorábbi fennmaradt szakramentáriumokban is megtalálhatók (és a Deshusses-konkordanciajegyzék is feldolgozza őket). Eugène MOELLER — Jean-Marie CLEMENT — Bertrand COPPIETERS 'T WALLANT (ed.) *Corpus Orationum* I–XII. Brepols, Turnholt 1992–1997. (Corpus Christianorum Series Latina 160) (A továbbiakban CO rövidítéssel és az adott tétel számával hivatkozom rá.)

lam és az esetlegesen vele járó szövegváltozat egyértelműen kijelölik a műfajt, addig a könyörgések műfajai között jóval nagyobb az átjárás. Teljesen meg egyező szövegű könyörgések lehetnek orációk, kollekták, szekréták, poszt-kommúniók vagy szuperpopulum könyörgések a különböző úzusokban. Leginkább az utóbbi kettő fölcserélhető, de még a legkötöttebb —hagyományosan a felajánlással és az áldozattal kapcsolatos— tematikájú szekréták esetében is megfigyelhető, hogy ugyanazon szövegek posztkommúnióként vagy szuperpopulumként is megjelennek.

E jelenség hátterében valószínűleg az áll, hogy a legkorábbi szakramentáriumok nem asszignált, egyéb könyörgéseit (*aliae orationes*) később konkrét helyhez rendelték, a különböző úzusokban azonban eltérő műfajt vettek fel. Jó példa erre az ősi és a liturgiában több ponton megjelenő *Actiones nostras* kezdetű könyörgés szuperpopulumként való felhasználása nagybőjt első szombatján Amiens, Aosta, Jaén, Kamień, Plasencia, Speyer, és Toledo úzusaiban:

Superpop. *Actiones nostras, quaesumus, Domine, aspirando et adiuvando prosequere, ut cuncta nostra operatio a te semper incipiat, et per te coepta finiatur.*¹⁴

(4) Az egyházi év különböző szakaszai is eltérő változékonyságot mutatnak, egyes részek jobbra teljesen általánosak az egész római rítus területén, míg vannak olyan napok, amelyek jóval nagyobb eltérést mutatnak. Ilyen elsősorban a kántorbőjti szombatok orációanyaga, a nagybőjt egyes részei, elsősorban a csütörtöki tételek, vagy az, hogy a nagypénteki és a nagyszombati mise könyörgéssel vagy olvasmánnyal indul-e. Ezek a részek különösen alkalmasak egy-egy úzus vagy táj azonosítására. Az adott asszignáció *változékonysági tartománya* mutatja meg, hogy egyöntetű, általános, különleges vagy teljesen egyedi tételekről van szó. Az alábbi táblázatban ádvent negyedik vasárnapjának tételeit láthatjuk a gyakoriságukkal együtt. Ádvent negyedik vasárnapja egy úgynevezett *dominica vacans*, „üres vasárnap”, amely propriumát a megelőző kántorbőjtől kölcsönzi. Az ilyen vasárnapok eleve széttartónak bizonyultak abban, hogy a három kántorbőjti nap melyikének tételkészletét ismételték meg, de termékeny talajt jelentettek azoknak az úzusoknak is, amelyek új tételek megalkotásával szerették volna elkerülni az ismétlést.¹⁵

Asszignáció	Tétel	Előfordulás
Adv/H4/D/Coll	<i>Excita Domine potentiam tuam et veni et magna nobis virtute ... propitionis acceleret.</i>	150× egyöntetű

¹⁴ DESHUSSES: *Concordances* 41, CO 74. A tétel szokványosabb és elterjedtebb asszignációja ugyan ezen nap orációja az egyik prófécia előtt.

¹⁵ A kutatócsoportban jelenleg Kátai Katalin dolgozik az euchológiai réteg változékonysági tartományának feldolgozásával.

Adv/H4/D/Secr	<i>Sacrificiis praesentibus Domine quaesumus intende placatus ... proficiant et saluti.</i>	126× általános
	<i>Ecclesiae tuae Domine munera sanctifica ... refici mereamur.</i>	12× különleges (Aosta, Lisieux, Messina, Augsburg, Freising, Passau, Salzburg, Ratzeburg, Lund, Kamień, Lebus, Wrocław)
	<i>Haec tibi Domine oblata benignus sanctificanda assume ... interriti praestolari.</i>	4× különleges (Auxerre, Verdun, Regensburg, Zagreb)
	<i>Grata tibi sint Domine munera quibus mysteria ... libertatis et vitae.</i>	3× különleges (Lleida, Palma de Mallorca, Vic)
Adv/H4/D/Postcomm	<i>Placare quaesumus Domine humilitatis nostrae ... succurre praesidiis.</i>	1× egyedi (Angers)
	<i>Sumptis muneribus quaesumus Domine ut cum frequentatione ... salutis effectus.</i>	144× általános
	<i>Populum tuum quaesumus Domine donorum tuorum largitate ... praeparetur et corpore.</i>	2× különleges (Salisbury, Norwich)
	<i>Tribue nobis Domine caelestis mensae virtute satiatis ... desiderata percipere.</i>	3× különleges (Auxerre, Regensburg, Wrocław)
	<i>Adiuva Domine fragilitatem plebis tuae ... mente perveniat.</i>	1× egyedi (Zagreb)

(5) Ahogyan a fenti táblázatból jól látható, míg egyes esetekben az előfordulások összefüggnek —Salisbury és Norwich anglonormann, Lleida, Mallorca és Vic pedig katalán területek—, addig más esetek között első látásra nem egyértelmű a kapcsolat, ilyen Auxerre és Regensburg. Ha nincs kellő számú párhuzam, akkor ezek lehetnek egyedi, véletlen egyezések, de ha rendszeres megfeleléseket fedezünk föl, akkor megállapítható valamiféle rokonság. Ha nem is találunk konkrét történeti adatokat az esetleges forráshiány miatt, az nem lehet kétséges, hogy az adott úzusok kialakításakor hasonló vagy egymással rokon szakramentáriumokat használtak fel. Fontos azonban, hogy a különböző mintázatok (földrajzi, intézményi vagy személyi kapcsolatok) azonosításához kellő mennyiségű és rendszeres párhuzamot találjunk, egy-egy elszórt tétel —legyen bármennyire ritka is— nem bizonyít leszármazást vagy rokonságot.

Földrajzi eltérések

(1) Földrajzi megkülönböztetést tesz lehetővé a más rítusok összefüggésében már korábban megfigyelt keleti-nyugati felosztás, melynek határa —és egyben átmeneti régiója— a Rajna-Alpok sáv.¹⁶ A legszembeütőbb különbség az, hogy a Szentháromság vasárnapja utáni évközi időszakban a vasárnapi könyörgéssorozat nyugaton egy héttel eltolódik. A jelenség csak a szakramentáriumi réteget érinti, az olvasmányokét és az énekelt tételekét nem. Közvetlenül a harmadik vasárnapon betoldott alábbi könyörgéssorozat következménye:

Coll. Deprecationem nostram, quaesumus, Domine, benignus exaudi, et, quibus supplicandi praestas affectum, tribue defensionis auxilium.

Secr. Munera, quaesumus, Domine, oblata sanctifica, ut tui nobis Unigeniti corpus et sanguis fiant.

*Postcomm. Haec nos communio, Domine, purget a crimine, et caelestis remedii faciat esse consortes.*¹⁷

A tizenkét olvasmányos, következésképpen tizenkét könyörgéses nagyszombati vigília mellett sajátosan mediterrán (iberoprovenszál, burgund és itáliai) jelenség, azaz észak-déli megkülönböztetést tesz lehetővé a nagyböjt harmadik hetének csütörtökjén Kozma és Damján temporális miséje. A sorozat már a *Hadrianum*-ban is szerepel, a tematika egyértelműen a nap római stációs templomához kapcsolódik (Szent Kozma és Damján-bazilika a Forum Romanumon). Az északi úzusok ugyanitt egy semlegesebb tartalmú böjti sorozatot alkalmaznak: *Concede ... ut ieiuniorum nobis sancta devotio stb.* (Az utolsó, *Subiectum tibi populum* kezdetű szuperpopulum-könyörgés témájában délen sem tartozik szervesen az előző három orációhoz, így északon is ez a nap megszokott tétele.)

Coll. Magnificet te, Domine, sanctorum tuorum Cosmae et Damiani beata soll-emnitas, qua et illis gloriam sempiternam, et opem nobis ineffabili providentia contulisti.

Secr. In tuorum, Domine, pretiosa morte sanctorum Cosmae et Damiani sacrificium illud offerimus, de quo martyrium sumpsit omne principium.

*Postcomm. Sit nobis, Domine, sacramenti tui certa salvatio, quae beatorum martyrum tuorum Cosmae et Damiani meritis imploratur.*¹⁸

¹⁶ Korábban elsősorban az egyházi év rendhagyó ordói és a pontifikális rítusok esetében megfigyelt jelenség. FÖLDEVÁRY Miklós István: „A «magyar» hamvazószerda változata és eredete” *Magyar Egyházzene* XXIII (2016) 127–144; UÓ: „A római rítus változatainak kutatása IV. Virágvasárnap a középkori Európában I–II.”, *Uo.* XXI (2014) 115–147. és UÓ: „A római rítus változatainak kutatása V. Virágvasárnap a középkori Európában III.” *Uo.* 227–260.

¹⁷ DESHUSSES: *Concordances* 719, 2120, 1700; CO 1067, 3413 a, 2841.

(2) Megfigyelhető az egyes liturgikus tájak tételkészletének eltérő bősége is. Elsősorban az anglonormann úzusok alkalmaznak következetesen új tételeket, és különböznek általuk másoktól, de majdnem minden tájra vagy kisebb régióra találhatunk néhány jellemző könyörgést. Az alábbi táblázatban ezt szemléltetjük néhány példával:

Asszignáció	Tétel	Előfordulás
	ANGLONORMANN	
Nat/H1/D/Coll	<i>Accepta quaesumus Domine sacrificium plebis ... fieri particeps.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Qu/H5/f6/Superpop	<i>Concede nobis quaesumus Domine veniam peccatorum et religionis augmentum ... mandatis promptiores.</i>	Salisbury, Hereford, Norwich
Qu/H4/f2/Postcomm	<i>Quos divinis Domine reficis sacramentis tuis sustenta ... beneficiis refoves.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Qu/H2/f3/Postcomm	<i>Sit nobis Domine quaesumus medicina mentis et corporis ... participatione munimur.</i>	Avranches, Hereford, Salisbury, Norwich
Nat/H1/D/Postcomm	<i>Sumpto sacrificio Domine tua generaliter exsulet Ecclesia ... fieret ipsa substantiae.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Adv/QuT/S/Secr	<i>Super has fidelium hostias ... occursui commendemur.</i>	Avranches, Salisbury, Norwich
Ep/H3-4/D/Secr	<i>Vitae perpetuae mysteria veneranda ... operibus assequamur.</i>	Salisbury, Norwich
	FRANK	
Pasc/H2/D/ Pasc.annotinum/Secr	<i>Clementiam tuam Domine suppliciter exoramus ... dilectione capiamus.</i>	Amiens, Chartres, Beauvais, Cambrai (S), Meaux, Paris, Senlis, Tournai, Vienne (S)
	IBEROPROVANSZÁL	
Pasc/H7/S/Vig.Pent /Or	<i>Deus qui in primis temporibus impleta miracula ... participatione regenerentur.</i>	Agde, Aix-en-Provence, Barcelona, Narbonne, Roma, Tarazona, Uzès, València, Vic, Zaragoza, Béziers, Palma de Mallorca, Vienne
	GERMÁN	
Pent/H1/f5/Coll	<i>Deus cuius Spiritu totum corpus Ecclesiae ... servire mereamur.</i>	Magdeburg, Augsburg, Brandenburg, Chur, Kamień, Ordo Teutonicorum, Poznań,

¹⁸ DESHUSSES: *Concordances* 2040, 1894, 3299; CO 3276, 3101, 5496.

		Ratzeburg, Trier, Konstanz, Naumburg, Strasbourg
	LENGYEL	
Qu/H5/f6/Superpop	<i>De multitudine misericordiae tuae ... effice promptiorem.</i>	Płock, Gniezno, Kraków
	KATALÁN-ARAGÓN	
Qu/H4/f2/Secr	<i>Benedic quaesumus Domine hoc sacrificum nostrum ... sanctificata permaneant.</i>	La Seu d'Urgell, Lleida, Zارا- goza
Qu/H4/f4/Superpop	<i>Benedictionem tuam Domine populus fidelis ... semper inveniat.</i>	La Seu d'Urgell, Lleida, Zارا- goza

(3) Előfordulnak teljesen egyedi könyörgések vagy orációsorozatok is. Ezekből liturgikus mintázatok, rokonságok természetesen nem mutathatóak ki, de egy kézirat feldolgozásakor vagy töredék esetleges felbukknásakor nagyban megkönnyíthetik a liturgikus úzus azonosítását. Az alábbiakban erre forrásból hozok példákat, az első Gnieznóból egy párhuzam nélküli úrnapi mise:

Coll. *Da, quaesumus, misericors Deus, Domine, Iesu Christe, tuo sacrosancto corpore et sanguine nos ita digne refici et caritate tibi uniri, ut haec veneranda sacramenta atque salutaris passionis tuae memoria in nostris mentibus iugiter perseverent.*

Secr. *Clementissime Salvator, Domine, Iesu Christe, qui te salutis hostiam in ara crucis Deo Patri pro nobis peccatoribus obtulisti: quaesumus, ut nostra peccata deleas, et tuo sacratissimo corpore et sanguine contra vitia et inimicos nos munias, et ad caelestia regna perducas.*

Postcomm. *Corporis sacri et pretiosi sanguinis tui sumpta mysteria, quaesumus, Domine, Iesu Christe, peccata nostra deleant, noxia depellant, et quacumque tribulatione afflictos consolentur, vivis quoque ac defunctis sint ad veniam, nos quoque virtutibus fructuosas ad beatitudinem aeternam perducant.*¹⁹

Elszórtan számos egyedi könyörgés teszi különlegessé a rejtélyes eredetű első nyomtatott magyarországi misekönyvet, az ultramontán misszálét:²⁰

¹⁹ A *Corpus Oratorum*-ban nem találhatóak meg. A teljes sorozatra nem, csak a kollektára találtam párhuzamot egy XIV. századi magyar misekönyvből. RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1947. 68.

²⁰ Az újabb kutatások fényt derítettek a megrendelő személyére, és a könyv magyarországi eredete is bizonyos, de a szűkebb úzusát továbbra is homály fedti. Lásd: MÁTYUS Norbert: „A Mis-

Qu/H5/S/Secr. *Aures tuae pietatis, quaesumus, Domine, precibus nostris inclina, et, oblationem nostram suscipiens, fac tibi toto corde esse devotos.*

Qu/H5/f6/Superpop. *Deus, qui omnem animam tibi confitentem magis vis emendare, quam perdere: iram tuae indignationis a nobis averte, et omnia nostra peccata dimitte.*²¹

Trin/QuT/f6/Secr. *Oblationibus famulorum tuorum placatus inclina, Domine, precibus nostris aures tuae pietatis, ut, qui auxilium miserationis tuae implorant, sanctificationis gratiam referant, et, quod piae precantur, obtineant.*

Összegzés, további kutatások

A további adatfeldolgozás és kutatások célja kettős: egyrészt a fentihez hasonló esettanulmányok, részletes elemzések szükségesek, hogy az adatsorok elemzése alapján érdemi megállapításokat tehessünk, másrészt elengedhetetlen a mise-liturgia egészének, így a temporále mellett a szanktorále, a kommúne és a votív misék feldolgozása. Ennek révén jönne létre egy, minden liturgikus funkcióra kiterjedő tipológiai háló, amely a korai forrásokkal összevetve megmutatná a tájak és úzusok megkülönböztető vonásainak történeti mélységét. A cél felé vezető legfontosabb lépés teljesült: immár rendelkezésre állnak a források, a módszerek és az eszközök, hogy létrejöjjön a nyugati liturgia egészét rendszerezetten bemutató, enciklopédikus munka, amely fölváltaná és meghaladná az eddigi legjelentősebb ilyen kísérletet, Edmond Martène XVIII. századi összefoglalását.²²

sale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez”, *Magyar Könyvszemle* CXXIX (2013) 357–361; MÁTYUS Norbert: „Il primo messale ungherese a stampa”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* LIV (2014) 247–258.

²¹ CO 1949. A tétel több ambrozián rítusú forrásban megtalálható, de más asszignációban.

²² Edmond MARTÈNE OSB: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri I–IV*. Rouen 1700–1702¹. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969².